פוליטיקה

כתב עת למדע המדינה וליחסים בינלאומיים

גליון מספר 21 | קיץ 2012, תשע"ב

גליון כללי

המכון ליחסים בינלאומיים
ע"ש לאונרד דיוויס
The Leonard Davis Institute
for International Relations

האוניברסיטה העברית בירושלים
The Hebrew University of Jerusalem

עיצוב כריכה: זוגרמי

תוכן עניינים

דבר העורך 2

ליאור אבני - מיקוח אילם בין מדינה לארגון תת-מדינתי:
ישראל וחִזְבאללה מהבנות "דין וחשבון" עד "ענבי זעם", 1993-1996 4

ארנון גוטפלד - מ"ניקל גראס" ל"סופה במדבר":
התפתחות יכולות ההתערבות האמריקנית במזרח התיכון 34

אפרת זילבר - סגירת מוסדות חינוך ביהודה, בשומרון וברצועת עזה
בתקופת האינתיפאדה (1987-1993): השלכות פנים-חברתיות 68

חיים כהן וערן ויגודה-גדות - ציבור ורפורמה בעידן של ניהול ציבורי חדש:
בחינה אמפירית של תדמית ארגונית, של שביעות רצון ושל עמדות הציבור
כלפי רפורמה בארגונים ציבוריים 94

רונן א' כהן - מדינה במעבר ופוליטיקה בשעת מבחן:
יחסי המֶגַ'אהִדִין חַ'לְק והממשלות העיראקיות 123

רפי נץ-צנגוט - הסיבות לעזיבת הפליטים הפלסטינים במהלך מלחמת העצמאות
בראי מחקריהם של יהודים מן הארץ ומן העולם 151

ענת פלדמן - קהילות אמונה חדשות:
המקרה של קהילת מבקשי הנס 180

מתן שרקנסקי - השפעת נוסחת הבחירות על תוצאות הפריימריז
בארצות הברית ב-2008 211

אורן ברק - סקירה על ספרו של יגיל לוי,
מי שולט על הצבא? בין פיקוח על הצבא לשליטה בצבאיות 230

ניסים כהן - סקירה על ספרם של דוד נחמיאס, אורי ארבל-גנץ ואסף מידני 235

רפי נץ-צנגוט

הסיבות לעזיבת הפליטים הפלסטינים במהלך מלחמת העצמאות בראי מחקריהם של יהודים מן הארץ ומן העולם

א. מבוא

צדדים לסכסוכים בלתי נשלטים יוצרים זיכרון קולקטיבי של הסכסוכים. זיכרון זה מאופיין בתארו את הצד לסכסוך המחזיק בו באופן חיובי ואת יריבו באופן שלילי. כך הוא ממלא תפקיד חשוב בסכסוך בעצבו את התגובות הפסיכולוגיות וההתנהגותיות של כל צד באופן חיובי כלפי עצמו, ובאופן שלילי כלפי יריבו (Nets-Zehngut, 2008). הכרה בחשיבות זו תרמה במידה רבה לעלייה בהתעניינות בתקופה האחרונה, מצד פוליטיקאים וחוקרים בעולם, בזיכרון קולקטיבי של סכסוכים. אחד המקורות החשובים ביותר המשפיע על הזיכרון הקולקטיבי הוא הזיכרון ההיסטורי, כלומר האופן שבו החוקרים רואים ומתארים את אירועי הסכסוך (Winter, 2010).

הסכסוך הישראלי-פלסטיני, המהווה חלק מהסכסוך הישראלי-ערבי הכולל, הוא בעיקרו סכסוך בלתי נשלט המעסיק במידה רבה את הקהילה הבינלאומית (Caplan, 2010). במהלך הסכסוך יצר כל אחד מהצדדים זיכרון קולקטיבי משלו לגבי הסכסוך, שככלל, דומה למאפיינים הכלליים של הזיכרון הקולקטיבי של סכסוכים שתוארו לעיל. הנושא ההיסטורי המרכזי בחשיבותו במסגרת הזיכרון העומד במוקד מאמר זה עוסק בסיבות לעזיבת הפליטים הפלסטינים במהלך מלחמת העצמאות. שני נרטיבים עיקריים רווחים בקרב החברה היהודית בישראל בנושא זה: האחד הוא הנרטיב הציוני, ולפיו עזבו כל הפליטים מרצונם החופשי עקב סיבות שונות; האחר הוא הנרטיב הביקורתי,[1] ולפיו עזבו חלק מהפליטים מרצונם, ואילו חלקם גורשו על ידי כוחות הביטחון היהודיים (שיהפכו

[1] נרטיב זה מכונה בשמות שונים. אחד הרווחים שבהם הוא "הנרטיב הפוסט-ציוני".

לימים עם הקמת המדינה לכוחות הישראליים). הספרות הישראלית[2] והיהודית מתייחסת לזיכרון ההיסטורי הישראלי/יהודי בנושא זה - כפי שהוא מתבטא במחקרים פרי עטם של חוקרים יהודים, מישראל או מחוץ לה - כאילו עד המחצית השנייה של שנות השמונים של המאה העשרים הוא שיקף את הנרטיב הציוני. משלהי שנות השמונים, עת החלה תקופת "ההיסטוריונים החדשים",[3] נטען כי זיכרון זה החל להיות בחלקו גם ביקורתי (למשל זנד, 2004; בר-טל, 2007).

מטרת המאמר הנוכחי היא לחשוף את הזיכרון ההיסטורי הישראלי/יהודי במהלך השנים 1949-2004 לגבי מקרה המבחן של הסיבות לעזיבת הפליטים. כמו כן אדון במגוון מאפיינים של זיכרון זה ואעמוד על הסיבות למאפיינים הללו.

ב. סקירת ספרות

1. זיכרון קולקטיבי וזיכרון היסטורי

זיכרון קולקטיבי, באשר הוא, מוגדר כייצוגים של העבר המאומצים קולקטיבית (Kansteiner, 2002). בהתמקדנו בסכסוכים, הצדדים המסוכסכים יוצרים במהלכם זיכרון קולקטיבי המורכב מהאופן שבו הם תופסים את האירועים שהובילו לפרוץ הסכסוך ושהתרחשו במהלכו. זיכרון זה הוא לרוב נוקשה ומוטה, היות שהוא מבקש לתמוך באינטרסים של הקבוצה המחזיקה בו. הוא גם דיכוטומי בתארו את הצד לסכסוך המחזיק בו באופן חיובי ואת יריבו באופן שלילי (בר-טל, 2007; Devine-Wright, 2003). לזיכרון כזה תפקיד מרכזי במהלך הסכסוך בעצבו את התגובות הפסיכולוגיות (אמונות חברתיות, רגשות ומוטיבציות) וההתנהגותיות של כל צד בסכסוך כלפי עצמו (לחיוב) וכלפי היריב (לשלילה) (Nets-Zehngut, 2011).

זיכרון קולקטיבי של סכסוכים מושפע מן ההווה בשני אופנים מרכזיים (Devine-Wright, 2003; Olick and Robbins, 1998; Winter and Sivan, 1999). הראשון, באופן תרבותי, על ידי ההשפעה הבלתי נמנעת, ולעתים הבלתי מודעת,

---

[2] התואר "ישראלי" במאמר זה מתייחס ליהודי מדינת ישראל בלבד. לצורך תיאור ערביי ישראל אני משתמש במונח "פלסטיני".

[3] המונח "היסטוריונים חדשים", ובכלל זאת משמעויותיו השונות ואופן השימוש בו, עמד במוקד דיונים רבים. במסגרת המאמר השתמשתי בו משום היותו המונח הרווח לגבי חוקרים שפרסמו מחקרים ביקורתיים בנושא הסכסוך בשלהי שנות השמונים, ולא מפני שאני בהכרח מקבלו כמתאים.

של תרבות ההווה על האופן שבו האנשים מפרשים את אירועי העבר. השני, על ידי השימוש האינסטרומנטלי והמודע בעבר לצורכי ההווה. מוסדות שונים משתמשים באופן ההשפעה השני לצורך קידום האינטרסים שלהם. כך גם למוסדות המדינה שמור בתקופה המודרנית תפקיד מרכזי בשימוש בעבר לקידום בהווה של האינטרסים של מדינת הלאום. עם זאת בתקופה האחרונה חלה ירידה בתופעה זו עקב השפעת תהליך הגלובליזציה, עקב ירידת הלאומיות ועקב הפרטת פונקציות של זרועות המדינה (Wertsch, 2002).

מקום מרכזי בהשפעה על תוכן הזיכרון הקולקטיבי שמור לזיכרון ההיסטורי (Devine-Wright, 2003; Winter and Sivan, 1999). הספרות מתייחסת אל החוקרים היוצרים זיכרון זה כאל כאלה השייכים למוסדות האקדמיה של המדינה הנידונה (Olick and Robbins, 1998; Wertsch, 2002). מחקרים העוסקים באירועי הסכסוך הנערכים על ידי חוקרים הם מקור בר סמכא לקביעת "מה אירע במהלך הסכסוך?". הזיכרון ההיסטורי אינו משפיע רק במישרין על הזיכרון הקולקטיבי של הסכסוך אלא גם בעקיפין. מוסדות מדינה וחברה רבים מסתמכים על ממצאי החוקרים ומפיצים אותם בקרב החברה (למשל באמצעות פרסומי המוסדות).

זיכרון היסטורי נחשב אובייקטיבי יותר ומוטה פחות מאשר זיכרון קולקטיבי, היות שהחוקרים משתמשים בשיטות מדעיות לשם ביצוע מחקריהם ושואפים להגיע ל"אמת האובייקטיבית". עם זאת, בעיקר בעת האחרונה, נמתחה ביקורת על החוקרים בטענה כי גם הם מושפעים מן ההווה בשני האופנים שהוזכרו לעיל: מן הבחינה התרבותית ומן הבחינה האינסטרומנטלית. בנוגע לאופן השפעה אחרון זה נטען כי החוקרים פועלים לעיתים קרובות לשם מתן לגיטימציה לנרטיבים שהמדינה חפצה כי יאומצו על ידי אזרחיה (Olick and Robbins, 1998; Kansteiner, 2002; Wertsch, 2002). היבט אחר של יחסי המדינה והחוקרים הוא שהמדינה לעיתים שולטת בתוכני המחקרים בשיטות שונות, דוגמת הטלת חיסיון על מסמכים ארכיוניים או נקיטת צנזורה (Wertsch, 2002).

הגורמים המשפיעים על שינוי זיכרון היסטורי לא נידונו בהרחבה בספרות. ככלל נטען כי שינויים כאלו יתרחשו עקב שתי סיבות עיקריות: הראשונה, התחושה כי ממצאי מחקרי העבר אינם מדויקים וכי יש לעדכנם. תחושה זו יכולה לנבוע מגילוי ממצאים חדשים לגבי העבר או משימוש בכלים אנליטיים ובתפיסות תאורטיות חדשות (שם). הסיבה השנייה היא שינוי במאפייני החוקרים, עת נטען למשל כי היסטוריית ארצות הברית החלה בתקופה האחרונה להיות מוצגת באופן שונה מאשר בעבר, לאור הגידול בייצוג של נשים וחברי קבוצות מיעוטים בקרב היסטוריונים העוסקים בנושא זה (Appleby, Hunt and Jacob, 1994).

2. הפליטים הפלסטינים של מלחמת העצמאות

בעיית הפליטים הפלסטינים מתייחסת לעזיבת כ-650,000 פלסטינים את יישוביהם במהלך מלחמת העצמאות. היא מהווה חלק מרכזי מהזהות הפלסטינית, והייתה אחד הנושאים הקשים ביותר לפתרון במסגרת המשא ומתן בין הישראלים לפלסטינים - מאז מלחמת העצמאות בכלל ומאז שיחות השלום שהתנהלו ביניהם בשנות התשעים בפרט (Ben-Josef Hirsch, 2007). במסגרת המחקר אותרו סיבות שונות שנידונו בישראל ככאלה שגרמו לעזיבת הפלסטינים, והמרכזיות שבהן מוצגות בלוח 1 להלן.

לוח 1: הסיבות לעזיבת הפליטים הפלסטינים

	הסיבה	פירוט	
1	עצם התחלת המלחמה	פתיחת הפלסטינים והערבים במלחמה היא זו שגרמה לעזיבת הפלסטינים	
2	קריאה מצד המנהיגות	הנהגת ארצות ערב או הפלסטינים קראה לפלסטינים לעזוב את יישוביהם	
		2.1 קריאה כוללת מצד המנהיגות: הנהגת ארצות ערב או הפלסטינים הפנתה קריאה כוללת ומפורשת לכלל הפלסטינים לעזוב את יישוביהם	2.2 קריאה חלקית מצד המנהיגות: הנהגת ארצות ערב או הפלסטינים, ברמה הלאומית או פעמים רבות ברמה המקומית, לרבות מפקדי צבא, קראה לפינוי חלקי. כלומר, פינוי יישובים או אזורים מסוימים, ולרוב רק של נשים, ילדים וזקנים
3	פחד	הפלסטינים פחדו, לעיתים באופן מופרז, מאנשי היישוב היהודי ולימים מהישראלים	
4	התמוטטות חברתית	עם פתיחת המלחמה החלה החברה הפלסטינית להתמוטט בהדרגה עקב מנוסת מנהיגיה, שסעים פנימיים, היעדר צבא מאורגן והתבוסה בשדה הקרב	
5	עזיבה מרצון	הפלסטינים עזבו את יישוביהם מרצון (ללא התייחסות למניעים שעמדו מאחורי עזיבה רצונית זו)	
6	פינוי או גירוש	חלק מהפלסטינים פונו או גורשו מיישוביהם על ידי כוחות הביטחון של היישוב היהודי ולימים על ידי כוחות הביטחון הישראליים	
7	לחץ פסיכולוגי	אנשי היישוב היהודי, ולימים הישראלים, הפעילו לחץ פסיכולוגי על הפלסטינים, ובכלל זאת השמעת איומים או מתן "עצות ידידותיות" כי כדאי להם לעזוב את יישוביהם פן יבולע להם	
8	התקפות שמטרתן לגרום לבריחה	אנשי היישוב היהודי ולימים הישראלים התקיפו לעתים יישובים פלסטיניים במטרה לגרום לבריחת תושביהם	

בקרב החברה היהודית בישראל קיימים ככלל שני נרטיבים מרכזיים לסיבות לעזיבת הפליטים: נרטיב ציוני ונרטיב ביקורתי (המכונה לעיתים פוסט-ציוני).[4] הנרטיב הציוני כולל בעיקר את סיבות 2.1 (קריאה כוללת מצד המנהיגות), 3 (פחד) ו-5 (עזיבה מרצון); בולטות במיוחד סיבות 2.1 ו-5. במסגרת זאת מוכחש כי חלק מהפליטים גורשו על ידי כוחות הביטחון של היישוב היהודי ולימים על ידי כוחות הביטחון הישראליים. להפך. מצוין כי היהודים, ולימים הישראלים רצו שהפלסטינים יישארו ביישוביהם ואף ניסו לשכנעם להישאר, אך לרוב נכשלו בכך (למשל בר-טל, 2007; Nets-Zehngut, 2008; Podeh, 2002). הנרטיב הביקורתי ככלל מתייחס גם הוא לחלק מסיבות העזיבה שהוזכרו במסגרת הנרטיב הציוני (סיבות 3 ו-5). נוסף על כך מוזכרות במסגרתו גם סיבות 2.2 (קריאה חלקית מצד המנהיגות), 4 (התמוטטות חברתית), 6 (פינוי או גירוש), 7 (לחץ פסיכולוגי) ו-8 (התקפות שמטרתן לגרום לבריחה) (למשל Flapan, 1987, פריט 45; Morris, 1987, פריט 46). הבדל בולט בין שני הנרטיבים עולה מסיבה 2 (קריאה מצד המנהיגות): הנרטיב הציוני מציג קריאה כוללת לעזוב (2.1), ואילו הנרטיב הביקורתי מציג קריאה חלקית (2.2). נוסף על כך בנרטיב הציוני סיבה 2.1. מרכזית יותר בהשוואה לנרטיב הביקורתי המציג כמה וכמה סיבות חשובות. ההבדל המשמעותי ביותר בין שני הנרטיבים נוגע בעיקר לסיבה 6.[5] במסגרת הנרטיב הביקורתי מוצג הצד היהודי ולימים הישראלי כמי שבחלקו חפץ במהלך המלחמה בעזיבת הפלסטינים ופעל הלכה למעשה לגירושם או לעזיבת חלקם (Caplan, 2010; Nets-Zehngut, in press-a).

בחינת ספרות המחקר המתייחסת לסיבות לעזיבת הפליטים מעלה שלכאורה מחקרים של חוקרים יהודים - מן הארץ ומן העולם - הציגו עד שלהי שנות השמונים של המאה הקודמת את הנרטיב הציוני בלבד (למשל בר-טל, 2007; זנד, 2004; Shlaim, 1999; Bar-On, 2004; Morris, 1988, 1994).[6] במועד זה, נטען, פורסמו מחקרים של אלה המכונים לרוב "ההיסטוריונים החדשים", שביקרו מגוון היבטים של הנרטיב הציוני בנושא הסכסוך. היבט מרכזי בביקורת זו עסק בסיבות לעזיבת הפליטים (Flapan, 1987, פריט 45; Morris, 1987, פריט 46). אחד המבקרים הבולטים בנושא זה היה בני מוריס, אשר הציג תוך כדי דיון רחב

---

[4] אני מתייחס כאן לקווים העיקריים של הנרטיבים הללו כפי שהם מוצגים על ידי רוב החוקרים המרכזיים. המאמר מתייחס רק לסיבות לעזיבת הפליטים ולא להיבטים אחרים הקשורים להן, כגון קיום "רוח טרנספר" בקרב היישוב היהודי טרם פרוץ המלחמה, או קיום תכנית כוללת, לפני המלחמה או במהלכה, לגירוש הפלסטינים.

[5] לעיתים נלוות לסיבה זו גם שתי סיבות נוספות הקשורות אליה: סיבה 7 (לחץ פסיכולוגי) וסיבה 8 (התקפות שמטרתן לגרום לבריחה).

[6] מחקרו של מוריס (Morris, 1988) הוא היחיד מבין הנידונים כאן שבו מוזכר מחקר ביקורתי מוקדם יותר ממחקרי "ההיסטוריונים החדשים": מחקרו של רוני גבאי (Gabbay, 1959, פריט 11).

היקף את הנרטיב הביקורתי. ממצאי מחקרו של מוריס התקבלו בישראל בביקורת נוקבת מצד תומכי הנרטיב הציוני, ובכללם חוקרים, פוליטיקאים, עיתונאים ואנשי רוח (ראו למשל ז"ק, 1991; מגד, 1994; רובינשטיין, 1997). בהמשך, לפי הספרות, בעקבות מחקרי "ההיסטוריונים החדשים" החל הזיכרון ההיסטורי בנושא הסיבות לעזיבת הפליטים להיות ביקורתי בחלקו.

למרות האמור לעיל עד כה טרם נערך מחקר שיטתי שהתמקד בזיכרון ההיסטורי היהודי לגבי הסיבות לעזיבת הפליטים, הן בתקופה מוקדמת יותר - סמוך לתום מלחמת העצמאות - והן לאחר פרסום מחקרי "ההיסטוריונים החדשים". מחקרי זה מבקש להשלים חוסר זה, מתוך ניסיון לתרום להבנת מגוון מאפיינים תאורטיים של הזיכרון ההיסטורי הזה.

ג. מתודולוגיית המחקר

במסגרת המחקר נותחו כל המחקרים שפרסמו בנושא מקרה המבחן חוקרים יהודים, מהארץ או מן העולם, מאז 1949, עת הסתיימה מלחמת העצמאות, ועד 2004, תום תקופת המחקר.[7] מן הראוי להבהיר לגבי כמה רכיבים של הגדרה כללית זו:

1. שייכות החוקרים

החוקרים שמחקריהם נבדקו הם גם אנשי אקדמיה (השייכים למוסדותיה, להלן: "אקדמאים") וגם חוקרים שאינם משתייכים למוסדות הללו, דוגמת עיתונאים, ותיקי קרבות ו"אנשים מהציבור הרחב" (להלן: "לא אקדמאים"). שתי הקבוצות הללו יכונו במאמר "קהילת המחקר".

[7] מאמר זה הוא חלק ממחקר מקיף יותר אשר בדק את האופן שבו הוצגו בישראל בשנים 1949–2004 הסיבות לעזיבת הפליטים הפלסטינים ב-1948 בשישה מוסדות נוספים מלבד קהילת המחקר. שלושה מוסדות מדינה: מרכז ההסברה, ענף הסברה בחיל חינוך בצה"ל, וספרי לימוד בהיסטוריה ובאזרחות שאושרו ללימוד על ידי משרד החינוך (להבדיל ממחקרים קודמים לגבי ספרי הלימוד שבדקו ספרי לימוד שבהם נעשה שימוש במערכת החינוך, גם ללא אישור המשרד); ושלושה מוסדות חברה: ספרי זיכרונות של ותיקי קרבות 1948, מאמרי עיתונות בחמשת היומונים המרכזיים, ופרסומים של ארבעה ארגונים לא ממשלתיים. גם לגבי ששת המוסדות הללו נבדקו כל פרסומיהם הרלוונטיים לעזיבת הפליטים (לתיאור תמצות כלל הממצאים של המחקר המקיף – Nets-Zehngut, in press-b).

2. שפת המחקרים

במחקר נכללו רק מחקרים שפורסמו בעברית או באנגלית. בבואנו לחקור דיון הקשור לישראל, הבחירה באנגלית נובעת מכך ששפה זו היא חלק בלתי נפרד וחשוב מפעולת החוקרים בישראל, הרבה יותר מאשר חלקן של שפות אחרות.

3. זהות החוקרים

המחקר מתמקד כאמור רק במחקרים של יהודים מישראל או של יהודים המתגוררים מחוץ לישראל ("חיצוניים"). הערכתי היא כי רק פעילותם של החוקרים הללו רלוונטית, באופן בלעדי או מכריע, להשפעה על הזיכרון הקולקטיבי הישראלי בנושא הנידון. מחקרים אשר נכתבו בידי פלסטינים (ישראלים או שמחוץ לישראל), בידי ערבים או בידי חוקרים לא מעורבים ("צד שלישי") לא נכללו במחקר. הַנָחתי היא כי מחקריהם של הפלסטינים או של הערבים לא ימצאו אוזן קשבת בקרב הרוב המכריע של היהודים בישראל, שיראו בהם משום עמדה לא אמינה של הצד היריב. כך גם, אם כי במידה פחותה, לגבי מחקריהם של החוקרים הלא מעורבים, הנתפסים כ"כאלה שמחוץ למחנה הישראלי/יהודי" (גבאי, 2007; מוריס, 2006; קיימן, 2006).

4. סוגי המחקרים

הדרך העיקרית שבה החוקרים מפיצים את תוצאות מחקריהם היא פרסומם בכמה במות: בספרים משלהם, באסופות מאמרים וכן במאמרים בכתבי עת (להלן: "מחקרים"). המחקר ליקט פרסומים ממגוון הבמות הללו. עם זאת כאשר מחקרים של חוקר מסוים שעסקו במקרה המבחן פורסמו הן בספר משלו הן באסופות מאמרים או בכתבי עת, כללתי רק את הספר במחקר. הַנָחתי הייתה שהספר משמש בסיס מרכזי לתמיכה בעמדת החוקר בנושא הנידון, בהשוואה לאופן הדיון המצומצם יחסית במאמר או בפרק בספר. ספרים שפורסמו בעברית ובאנגלית הוכנסו למחקר פעמיים, וזאת מתוך ההנחה, שאושרה במהלך המחקר,[8] כי לפרסום של ספר בשפה שנייה יש השפעה נוספת על קהל הקוראים.

[8] כך למשל ספרו השני של בני מוריס שעסק בלידת בעיית הפליטים ושפורסם בעברית ב-1991 (פריט 52), נידון בישראל במסגרת מאמרי סקירה עיתונאיים רבים יותר מאשר ספרו הראשון שעסק בנושא זה ושפורסם באנגלית ב-1988 (פריט 46). יצוין כי אף שהספר באנגלית נושא את השנה 1987, לדברי מוריס, כפי שאמר לי בריאיון עמו ב-19.6.2006, מדובר בטעות, היות שהספר פורסם בראשית 1988.

5. איתור המחקרים

איתור המחקרים התבצע בכמה דרכים עיקריות: ראשית, במאגרי המידע **מפתח חיפה** ו**רמב"י**[9] ובמאגר *Institute for Scientific Information – ISI*.[10] שנית, גיבוי החיפוש במאגרים המקוונים שהוצגו לעיל גם בחיפוש ידני בעשרים כתבי עת. התמקדתי בכתבי עת בעברית העוסקים בעיקר בישראל, וזאת בנוגע לרובן המכריע של מהדורותיהם שאותרו במחקר. שלישית, חיפוש ספרים באינדקס *Union Libraries Index – ULI*, הקטלוג המאוחד של הספרים בספריות כל המוסדות להשכלה גבוהה בישראל. קטלוג זה הוא האמצעי המרכזי בישראל לאיתור ספרים בכל השפות, שפורסמו עוד קודם תחילת תקופת המחקר. רביעית, בעת קריאת המחקרים שאיתרתי בדקתי גם את הרשימות הביבליוגרפיות המובאות בהם במטרה לאתר מחקרים רלוונטיים נוספים. חמישית, ראיינתי כמה חוקרים שעסקו במקרה המבחן והם נשאלו, בין היתר, לגבי מחקרים רלוונטיים המוכרים להם: עקיבא אור (כתב במשותף ספר שפורסם ב-1961); רוני גבאי (1959), בני מוריס (פרסם ספרים רלוונטיים החל ב-1987); צ'רלס קיימן (1984); תום שגב (פרסם ספרים רלוונטיים החל ב-1984).

6. ניתוח המחקרים

ניתוח המחקרים נעשה באמצעות ניתוח תוכן (content analysis) איכותני (Glacner and Morena, 1989). כלומר ניתחתי את הטקסט במטרה לאבחן את הנרטיב שהוצג בהם לגבי מקרה המבחן, האם הוא ציוני או ביקורתי. זאת באמצעות קידוד לפי הסיבות לעזיבת הפליטים (ראו לעיל לוח 1). ההבחנה בין שתי הקבוצות נעשתה כאמור על פי הגורם המרכזי המבחין ביניהן: פינוי או גירוש הפליטים (סיבה 6). כלומר כאשר צוין במחקר מסוים כי סיבה ממשית, ולא שולית, לעזיבת הפליטים הייתה פינוים או גירושם, סווג המחקר כביקורתי, גם אם צוינו בו סיבות נוספות (כפי שאכן אירע ברוב המקרים). כאשר לא צוינה סיבה 6 אלא צוינו סיבות עזיבה אחרות, לרוב סיבה 2 (קריאה מצד מנהיגות לעזוב) או סיבה 5 (עזיבה מרצון) סווג המחקר כציוני. חלוקה בינרית זו אינה משקפת את הדקויות במסקנותיהם של חלק מהחוקרים, אך משקפת את ההבדל המרכזי בין שני הנרטיבים והכרחית לצורך הדיון הכללי בהם. כמו כן ניתחתי היבטים נוספים של הטקסט שאציגם להלן.

---

[9] שני המאגרים הללו הם המקורות העיקריים בישראל לחיפוש מאמרים שהתפרסמו בכתבי עת אקדמאיים בעברית מ-1966.

[10] המאגר המוביל בעולם לכתבי עת, הכולל מאמרים שפורסמו בעולם מ-1965.

ד. ממצאי המחקר

במהלך המחקר איתרתי 92 מחקרים רלוונטיים, מרביתם המכריעה ספרים. רובם המכריע של המחקרים התייחסו למקרה המבחן באופן כללי (הסיבות לעזיבת כלל הפליטים), ומביניהם חלקם עסקו גם בגורלם של תושבי יישובים ספציפיים (רק מיעוט שולי עסק רק בגורלם של תושבי יישובים ספציפיים). רשימת כל המחקרים מופיעה להלן בנספח לפי מועדי פרסומם.[11] המחקרים אינם מוצגים גם בביבליוגרפיה של המאמר. לוח 2 שלהלן מחלק את כל המחקרים לארבע קבוצות, המייצגות ארבע תקופות, לגבי הסיבות לעזיבת הפליטים שהוצגו במחקרים וכן לגבי מאפיינים נוספים שלהם.

לוח 2: המחקרים העוסקים בסיבות לעזיבת הפליטים הפלסטינים בחלוקה לתקופות

מספר התקופה	כותרת התקופה	גבולות התקופה	משך התקופה	מספר המחקרים שפורסמו במהלך התקופה
1.	מחקרים ישראליים-ציוניים	1949־1957	9 שנים	5
2.	מחקרים ישראליים-ציוניים וחיצוניים ביקורתיים	1958־1976	19 שנים	25
3.	ניצנים של מחקרים ישראליים ביקורתיים	1977־1987	11 שנים	15
4.	התבססות המחקרים הישראליים הביקורתיים	1988־2004	17 שנים	47
	סך הכול			92

אסביר כעת את מבנה לוח 2. לשם מתן מידע חשוב לגבי מאפייני התקופות, ציינתי בכותרת כל תקופה (מלבד סוג הנרטיב שהוצג בה) גם את מקום מגוריהם של החוקרים שפרסמו מחקרים במהלכה: את המחקרים של היהודים מישראל כיניתי "ישראליים", ואת מחקריהם של היהודים מחוץ לישראל כיניתי כאמור "חיצוניים". לפיכך, כותרות התקופות מתבססות על שני המאפיינים האלה: מקום מגוריהם של החוקרים וסוג הנרטיב שהוצג במחקריהם. גבולות התקופה ־ מועד תחילתה וסיומה ־ מצוינים בעמודה 3, וזאת לפי מועדי פרסומם של המחקר הראשון ושל המחקר האחרון השייכים לאותה תקופה. עמודה 4 מציינת את משך התקופה בשנים. עמודה 5 מציינת את סך המחקרים שהתפרסמו בכל תקופה ותקופה.

[11] ההפניה במאמר זה למספריהם נעשית בהתאם למספרם שם.

נעבור כעת לתיאור התקופות בהתייחס לכמה מאפיינים בכל תקופה ותקופה: היקף המחקרים שפורסמו במהלכה; מקום מגורי המחברים של מחקריה (ישראל או מחוץ לה); תוכני המחקרים (נרטיב ציוני או ביקורתי); היקף הדיון במקרה המבחן במסגרת המחקרים; ואופן ביסוס טענת המחקרים לגבי הסיבות לעזיבת הפליטים.

1. תקופה ראשונה: 1949־1957 ־ מחקרים ישראליים ציוניים

היקף כתיבת המחקרים: תקופה זו, הנמשכת תשע שנים, כוללת חמישה מחקרים. כלומר 0.6 מחקר בממוצע לשנה.

מקום מגורי החוקרים: רוב מחקרי התקופה ־ ארבעה במספר ־ נכתבו בידי חוקרים ישראלים ורק אחד נכתב בידי חוקר חיצוני.

תוכני המחקרים: ארבעת המחקרים הישראליים מתארים את הנרטיב הציוני, ברוב המקרים בהתייחסם לסיבה 5 (עזיבה מרצון) וללא התייחסות לסיבה 2 (קריאת המנהיגות לעזוב). דוגמה לנרטיב ישראלי-ציוני טיפוסי בתקופה זו מובאת בדבריו של זאב וילנאי: "כשנכבשו ערים ועיירות וכפרים [...] גדל במהירות רבה מספר הפליטים הערבים שנטשו את בתיהם ונמלטו אל האזורים הערביים" (וילנאי, 1949: 21, פריט 1). המחקר החיצוני היה מעין ניטרלי (Hurewitz, 1950, פריט 4) בהציגו את הנרטיבים הדומיננטיים של שני הצדדים לסכסוך בלי לקבוע עמדה בנושא. הצד הישראלי סובר כי הוא אינו נושא בשום אחריות לעזיבת הפליטים היות שהם עזבו בעקבות מלחמה שנכפתה על ישראל (סיבה 1); לעומת זאת הפלסטינים סוברים שאנשי היישוב היהודי ולימים הישראלים אחראים באופן מלא לעזיבת הפליטים, היות שהאחרונים פונו או גורשו מבתיהם (סיבה 6).

היקף הדיון במקרה המבחן: הדיון במקרה המבחן היה לרוב קצר מאוד והובא בכמה שורות.

אופן ביסוס טענת המחקרים: ברוב המחקרים לא צוינו המקורות שעליהם התבססו בהתייחסם למקרה המבחן.

2. תקופה שנייה: 1958־1976 ־ מחקרים ישראליים ציוניים וחיצוניים ביקורתיים

היקף כתיבת המחקרים: בתקופה זו נכללו 25 מחקרים. ממוצע הפרסום השנתי כפול בערך בהשוואה לתקופה הקודמת: 1.3 מחקר בממוצע לשנה.

מקום מגורי החוקרים: מסך כל מחקרי התקופה 12 פורסמו בידי חוקרים ישראלים,[12] ויתרת 13 המחקרים בידי חוקרים חיצוניים. מבין 13 המחקרים החיצוניים, חמישה נכתבו, ולו בחלקם, בידי חוקרים הקשורים לישראל.[13]

תוכני המחקרים: רובם המכריע של המחקרים הישראליים (11 מ-12) המשיכו להציג את הנרטיב הציוני שהובא במהלך התקופה הראשונה, כלומר לרוב עזיבה מרצון (סיבה 5). לעתים היו גם התייחסויות לסיבות נוספות כגון התמוטטות חברתית (סיבה 4). בכמה מחקרים הודגשה במיוחד הסיבה של קריאה כוללת מצד המנהיגות לעזוב (סיבה 2.1), לעיתים אגב הכחשת גירוש הפלסטינים. בחלק מהמחקרים הישראליים אף מצוין כי היהודים ניסו לשכנע את הפלסטינים[14] שלא לעזוב, למשל בחיפה, אך נכשלו בכך. כך למשל כתב שמואל כץ: "שום איש לא גירש את הפליטים הערבים מארץ-ישראל. הרוב המכריע יצאו בין מרצונם החופשי ובין בפקודתם או בהמרצתם של מנהיגיהם" (כץ, 1972: 24, פריט 26). בולט בקרב מחקרים אלה ספר של נתנאל לורך **קורות מלחמת העצמאות** (לורך, 1958, פריט 7), הן לאור מרכזיותו של החוקר והן לאור היקפו הנרחב של הספר, אם כי לא בהקשר של הדיון בנושא הפליטים, אלא בעיקר בהקשר של תיאור מערכות המלחמה. החריג היחיד למחקרי הישראלים שהציג את הנרטיב הביקורתי היה מחקרם של אור ומחובר, "שלום שלום ואין שלום" (פריט 13[15]). מחקרם מתייחס לסיבות אחדות: סיבה 6 (פינוי או גירוש), התייחסות היכולה להתפרש כסיבה 2.1 (קריאה כוללת מצד המנהיגות) בדברו בערטילאיות על "תעמולת החוסיינים ו'הוועד הערבי העליון'"; סיבה 1 (התחלת המלחמה) וסיבה 5 (עזיבה מרצון).

---

[12] ראו פריטים 6–8, 13, 16, 17, 19, 20, 25, 26, 28 ו-29.

[13] כך למשל רוני גבאי עלה לישראל ב-1950, התגורר בה כמה שנים קודם שנסע לשווייץ לרכוש את תואר הדוקטור, שעליו מתבסס ספרו (פריט 11), חזר לארץ לכמה שנים, ורק לאחר מכן עזב סופית את ישראל. דוד קמחי התגורר בקביעות בישראל. הוא ואחיו ג'ון, שהתגורר מחוץ לישראל, חיברו יחדיו את הספר בשתי השפות (פריטים 12, 14). נדב ספרן הוא ישראלי לשעבר שעזב את ישראל לטובת ארצות הברית לצמיתות כשנה מאז תום מלחמת העצמאות. הוא פרסם את הספר בשתי השפות – עברית ואנגלית (פריטים 21, 23).

[14] מחקרים מוקדמים מתייחסים לתושבי ארץ ישראל ומדינת ישראל שלא היו יהודים כ"ערבים" ורק בהמשך כ"פלסטינים". עם זאת, לשם האחידות, אכנה אותם במאמר זה כל העת "פלסטינים", למעט כאשר מדובר בציטוט כלשונו מהמחקרים.

[15] מחברי המחקר הנידון הם עקיבא אור ומשה מחובר, חברי מפלגת מק"י (מפלגה קומוניסטית ישראלית) בעת פרסום הספר, ובהמשך מראשי ארגון "מצפן". עם זאת, השם המופיע על הספר כמחברו הוא "א. ישראלי", וזאת עקב חששם מציון שמותיהם על גביו (אור, 2006).

לעומת המחקרים הישראליים, רוב קטן מהמחקרים החיצוניים (8 מתוך 13)[16] הציגו את הנרטיב הביקורתי בכוללם את סיבה 6 (פינוי או גירוש) באופן לא שולי. חלק ממחקרים אלו אף קבעו שכמחצית ממספר הפליטים פונו או גורשו; בעוד שחלקם (למשל, פריטים 11 ו-27) גם התייחסו ללחץ הפסיכולוגי (סיבה 7) שהופעל על הפלסטינים במטרה לאלצם לברוח מיישוביהם. אחת הדוגמאות למחקרים הביקורתיים היא עבודתו של רוני גבאי שכתב בספרו (באנגלית): "בהרבה מקרים [...] הכוחות היהודיים כבשו כפרים ערביים, גירשו את תושביהם ופוצצו בתים [...] העידוד היהודי של בריחת הערבים נשא צורות שונות. הוא בעיקר נעשה באופן פסיכולוגי [...] אף שבחלק מהמקרים ערבים שסירבו [לעזוב] הוכרחו לעבור לאזור הערבי" (Gabbay, 1959: 92, 109, פריט 11).

דוגמה נוספת היא ספרו של נדב ספרן: "לערך עד סוף מאי-ראשית יוני 1948 עזבו הפליטים אזורים שבשליטת יהודית, והם עזבו נוכח מאמצים מתמידים מצד היהודים לשדלם להישאר. מן העת ההיא והלאה הם גורשו כמעט מכל השטחים החדשים שהובאו תחת שלטון ישראל" (ספרן, 1969: 30, פריט 21).

לגבי חמישה מיתרת ששת המחקרים החיצוניים שלא כללו את הנרטיב הביקורתי: אחד מהם התייחס ככלל אל הנרטיב הציוני אגב הדגשת סיבה 2.1 (קריאה כוללת מצד המנהיגות), אך עם סייג האומר שהיה גירוש הכרחי בהיקף קטן של כמה כפרים, בגלל אילוצים ביטחוניים חמורים (Syrkin, 1966, פריט 18). ארבעת המחקרים האחרים הציגו את הנרטיב הציוני אגב התייחסות בעיקר לסיבה 2 (קריאה מצד המנהיגות) או סיבה 9 (עזיבה מרצון). המחקר האחרון מהשישה היה ניטרלי בהציגו את עמדות שני הצדדים (Laqueur, 1969, פריט 22).

היקף הדיון במקרה המבחן: מחקרים, שדנו בנושא בקצרה מאוד כבתקופה הראשונה, היו חריגים. חלק לא קטן מהמחקרים דן בנושא באופן נרחב יותר. בולט ביניהם במיוחד מחקרו של גבאי (Gabbay, 1959, פריט 11), הדן באופן ביקורתי בנושא בהיקף של עשרות עמודים. מחקרים בולטים נוספים הדנים בנושא בהיקף של כמה עמודים הם של מיכאל אסף (1967, פריט 19) ושל שמואל כץ (1972, פריט 26).

אופן ביסוס טענת המחקרים: בתקופה זו רק מיעוט מהמחקרים לא התייחסו כלל למקורותיהם. בעוד חלקם הסתמכו באופן כללי על מסמכים ארכיוניים לא ישראליים או על עדויות. לגבי תשעת המחקרים הביקורתיים של תקופה זו (אחד

[16] ראו פריטים 9, 11, 12, 21, 23, 24, 27 ו-30.

ישראלי ושמונה חיצוניים): ארבעה מחקרים[17] לא ציינו את המקור לדיון הספציפי בנושא זה; חמשת המחקרים הנותרים התייחסו לכמה מקורות. דון פרץ (Peretz, 1958, פריט 9) והווארד סחר (Sachar 1972, פריט 27) התבססו על מקורות משניים. פרץ התבסס על פרסום ישראלי רשמי ועל מחקר של חוקר ערבי-פלסטיני, ואילו סחר התבסס על מחקרו של גבאי (Gabbay, 1959, פריט 11). ספרן, בספרו בשתי השפות (פריטים 21, 23), התבסס על ניסיונו האישי כוותיק קרבות מלחמת העצמאות. עקיבא אור ומשה מחובר (ישראלי 1961, פריט 13) או שלא ציינו את המקורות לטענותיהם או שהסתמכו על כתבות עיתונאיות.

לסיכום, רוב המחקרים הישראליים והחיצוניים גם יחד בתקופה השנייה הציגו את הנרטיב הציוני, בעוד כשליש מהם הציגו את הנרטיב הביקורתי.

3. תקופה שלישית: 1977־1987 - ניצני מחקרים ישראליים ביקורתיים

היקף כתיבת המחקרים: תקופה זו כוללת 15 מחקרים, שפורסמו בהיקף דומה לזה שבתקופה הקודמת: 1.4 מחקר בממוצע לשנה.

מקום מגורי החוקרים: מסך כל מחקרי התקופה, 13 מחקרים נכתבו בידי חוקרים ישראלים, ויתרת השניים על ידי חוקר חיצוני - נדב ספרן (פריטים 21, 23). לשון אחר, החוקרים הישראלים הפכו להיות הגורם המרכזי שעסק במקרה המבחן.

תוכני המחקרים: 14 מ-15 המחקרים מתארים את הנרטיב הביקורתי. מדובר אפוא בניצני המחקר הביקורתי הישראלי לגבי מקרה המבחן. בתקופה הראשונה שבה בוצע מחקר כזה באופן משמעותי. במוקד רוב המחקרים הביקורתיים עומדת כמובן סיבה 6 (פינוי או גירוש), אך נלוות לה סיבות נוספות, למשל: לרוב סיבה 5 (עזיבה מרצון); לעיתים סיבה 3 (פחד); באופן שולי סיבה 2 (קריאה מצד המנהיגות לעזוב); וסיבה 7 (לחץ פסיכולוגי). כך למשל כותב תום שגב:

רבים עזבו את בתיהם לפני המלחמה, היו שעזבו מאימת הידיעות על הטבח בדיר יאסין, היו שהתפתו להאמין כי בתוך ימים ספורים יוכלו לשוב בעקבות הצבא הערבי המנצח, היו שעזבו חרף ניסיונות אנשי ציבור יהודים לשכנעם

[17] ראו פריטים 11 (Gabbay, 1959), 12 (Kimche and Kimche, 1960), 24 (Kurzman, 1970) ו-30 (Sachar, 1976).

להישאר, היו שלחמו בצה"ל וברחו רק כשהובסו בקרב [...] עשרות אלפים מבין התושבים הערבים נשארו בבתיהם - וצה"ל גירש אותם [...] בגליל גורשו בעיקר המוסלמים [...] מאות אלפי ערבים ברחו וגורשו מבתיהם (שגב, 1984: 40, 42, 58, פריט 41).

כך גם מאיר פעיל ואברהם זהר כותבים:

בעקבות אירוע זה [התקוממות תושבי העיר לוד] גורשו ערביי לוד ורמלה [...] היו שלוש סיבות עיקריות לבריחת הפלסטינים: כשליש [...] ברחו בעצמם מתוך חשש לחייהם [...] כשליש ברח בעקבות פעולות כיתור, הפגזה וכיבוש של כוחות 'ההגנה' וצה"ל. כשליש גורש ממש לאחר פעולות הכיבוש" (פעיל וזהר, 1985: 25, 43, פריט 42).

המחקר החריג היחיד בתקופה זו אשר התייחס לנרטיב הציוני נכתב בידי החוקר הישראלי מיכאל כהן (Cohen, 1982, פריט 38).

היקף הדיון במקרה המבחן: המגמה שרווחה בתקופה הקודמת לגבי היקף הדיון במקרה המבחן ככלל נמשכה גם במהלך תקופה זו. חלק מהמחקרים דנו בנושא בהיקף של כמה עמודים, בעוד חלקם בהיקף של עד כעמוד. המחקרים הביקורתיים הבולטים בדיונם הנרחב יחסית במקרה המבחן הם: מחקריהם של צ'רלס קיימן (פריט 40), תום שגב (פריטים 41, 43 בשתי השפות), לברכט הנס (פריט 44) ושמחה פלפן (פריט 45).

אופן ביסוס טענת המחקרים: חלק ממחקרי התקופה שהציגו את הנרטיב הביקורתי, כאמור 14 במספר, לא ציינו את המקורות לביסוס טענותיהם הביקורתיות או שציינו מקורות משניים. לעומת זאת חלקם ציינו מקורות ראשוניים, וזאת בחלוקה לשני שלבים: בשלב הראשון, חמשת הספרים שפורסמו עד 1982 הזכירו עדויות מפי ותיקי קרבות מלחמת העצמאות: יצחק רבין ומרדכי מקלף בספרו של מיכאל בר-זוהר (פריטים 31, 32 בשתי השפות), נדב ספרן הסתמך על ניסיונו האישי במלחמה (פריטים 33, 34 בשתי השפות), ואריה יצחקי מפי יצחק רבין ומפי יגאל אלון (פריט 37). בשלב השני, מ-1984, חל שינוי. אחדים מהמחקרים - כגון של צ'רלס קיימן (פריט 40), תום שגב (פריטים 41, 43 בשתי השפות) ושמחה פלפן (פריט 45) - מתבססים לגבי מקרה המבחן, גם אם לא באופן רחב היקף, על מסמכים ארכיוניים, בעיקר ישראליים.

4. תקופה רביעית: 1988־2004 ־ התבססות המחקרים הישראליים הביקורתיים

היקף כתיבת המחקרים: תקופה זו כוללת 47 מחקרים, שפורסמו בהיקף של 2.8 מחקרים בממוצע לשנה. אנו רואים אפוא שהיקף פרסום המחקרים הכפיל את עצמו בהשוואה לתקופה הקודמת.

מקום מגורי החוקרים: בתקופה זו נמשכה הדומיננטיות המוחלטת כמעט של החוקרים הישראלים: 42 מהמחקרים נכתבו בידיהם, ואילו שאר החמישה נכתבו בידי חוקרים חיצוניים.[18]

תוכני המחקרים: כמעט כל המחקרים ־ 43 במספר ־ כוללים את הנרטיב הביקורתי; ברוב המכריע של המקרים ללא אימוץ סיבה 2 (קריאה מצד המנהיגות). כך למשל אפשר להתייחס לדברי היסטוריונית מרכזית, אניטה שפירא, ולפיהם: "מסקנתו [של בני מוריס] שעקירתם של הערבים מקורה במגוון של גורמים, הכוללים בריחה ספונטאנית בימי מלחמה, התפוררות הבריחים של החברה הפלסטינית והסתלקות מנהיגותה ראשונה וגם גירוש של הצבא והשלטונות הישראלים היא מסקנה סבירה" (שפירא, 1997: 23־24, פריט 66). המחקרים הביקורתיים כוללים גם את מאמרו האקדמאי של שבתאי טבת (Teveth, 1990, פריט 51). למרות הפולמוס בין טבת לבין בני מוריס בשלהי שנות השמונים מעל דפי עיתון **הארץ** לגבי בעיית הפליטים, הסכים טבת במפורש במאמר אקדמאי זה, וכן בסדרת מאמריו ב**הארץ**, כי לאחר הקמת מדינת ישראל גורשו חלק מהפלסטינים. כך גם לגבי אפרים קארש (פריטים 67, 70). למרות התפלמסותו מעל במות שונות עם בני מוריס לגבי נושאים שונים (כגון קיום רוח טרנספר ביישוב), במחקריו הוא הסכים במפורש כי חלק מהפלסטינים גורשו.

לגבי ארבעת המחקרים האחרים, הלא ביקורתיים: שניים מהם כוללים ככלל את הנרטיב הציוני, אך בסייגים. מחקר אחד מתייחס ל"עידוד תושבי לוד ורמלה כי יעזבו" (הרסגור וסטרון, 1997, פריט 64), בעוד האחר מתייחס לגירוש בהיקף קטן של כמה כפרים (ואלך וכהן, 2000, פריט 74). רק שני מחקרים כוללים את הנרטיב הציוני ללא סייג אגב התייחסות בעיקר לסיבה 5 (עזיבה מרצון), וזאת לגבי יישובים ספציפיים: כפרים שונים בגליל (קורן, 1988, פריט 47) או בחיפה (גורן,

---

[18] ראו את הפריטים הללו: מס' 56 של ברוך קימרלינג ויואל מגדל (Kimmerling and Migdal, 1993; אציין כי רק מגדל הוא חוקר חיצוני); מס' 71 של קימרלינג ומגדל (קימרלינג ומגדל, 1999); מס' 60 של נורמן פינקלשטיין (Finkelstein, 1995); ומס' 67 ו־70 של אפרים קארש, ישראלי לשעבר (קארש, 1999; Karsh, 1997).

1996, פריט 61). אנו רואים, אם כן, שבמהלך תקופה זו התבסס הנרטיב הביקורתי גם בקרב החוקרים הישראלים.

היקף הדיון במקרה המבחן ואופן ביסוס טענת המחקרים: היקף הדיון במקרה המבחן השתנה בתקופה זו במידה רבה בהשוואה לתקופות הקודמות. במהלכה התפרסמו לא מעט מחקרים - ספרים, מאמרים באסופות או מאמרים בכתבי עת - שעסקו בנושא בהיקף נרחב. בולטים במיוחד, גם בהשוואה למחקרי התקופות הקודמות, מחקריו של בני מוריס. זאת לנוכח מספרם הרב (תשעה מחקרים); לנוכח היקף הדיון הנרחב ביותר, בייחוד בספריו מן השנים 1988, 1991 ו-2004 שהוקדשו כולם לנושא זה; לנוכח ההסתמכות הרבה על מקורות ראשוניים; ולנוכח הדיון הפרטני ברוב היישובים הרלוונטיים לעזיבת הפליטים - והכול, בהיותו הראשון שעסק באופן כזה במקרה המבחן. חוקרים נוספים עסקו באופן נרחב בנושא, גם אם בהתמקדות פחותה מזו של מוריס ולאחריו, והסתמכו במחקריהם במידה רבה על מקורות ראשוניים; הבולט שביניהם הוא יואב גלבר (פריטים 81, 84). בתקופה זו רבים מהמחקרים (לבטח המרכזיים שבהם שהוזכרו לעיל) מתבססים בהקשר של הדיון בגירוש פלסטינים במידה רבה על מסמכים ארכיוניים ישראליים וכן אמריקניים, בריטיים ובינלאומיים.

ה. סיכום ודיון

ניתן אפוא לסכם את מאפייני המחקרים שפורסמו לגבי מקרה המבחן על ידי יהודים - ישראלים וחיצוניים גם יחד - במהלך תקופת המחקר. התמונה המצטיירת היא: **בתקופה הראשונה** (עד 1957) נכתבו מעט מחקרים מדי שנה, בעיקר בידי חוקרים ישראלים, והם הציגו ככלל את הנרטיב הציוני, לרוב בהיעדר התייחסות למקורות לביסוס טענותיהם בנושא הנידון.

בתקופה השנייה (עד 1976) חלו כמה שינויים במאפייני המחקרים, והיקף כתיבת המחקרים שנכתבו - באופן שווה למדי בידי חוקרים ישראלים וחיצוניים - הוכפל. כמו כן חל שינוי במאפייני תוכן המחקרים: אף שרובם כללו את הנרטיב הציוני, הייתה נוכחות בולטת לכשליש מהמחקרים שכללו את הנרטיב הביקורתי, רובם המכריע פרי עטם של חוקרים חיצוניים. היקף הדיון במקרה המבחן גדל גם כן, אך חלק מהמחקרים הביקורתיים לא ציינו את המקורות לביסוס טענותיהם. גם

אלה שציינו את מקורותיהם הזכירו מקורות ביקורתיים חסרי משמעות רבה,[19] למעט נדב ספרן שהסתמך על ניסיונו האישי במלחמה.

בתקופה השלישית (עד 1987) נשאר היקף כתיבת המחקרים דומה לזה שבתקופה הקודמת, אך בד בבד חלו שינויים במאפייני המחקרים. רובם המכריע של מחקרי התקופה נכתב בידי ישראלים, והיה לראשונה ביקורתי ברובו. בעוד שהיקף הדיון במקרה המבחן נשאר דומה לזה שבתקופה הקודמת, אך חלק ממחקרי התקופה משלהי שנות השבעים התבססו על עדויות של ותיקי קרבות, וחלק ממחקרי תחילת שנות השמונים התבססו על מסמכים ארכיוניים, גם אם לא רבים במספרם.

בתקופה הרביעית (עד 2004) הוכפל היקף כתיבת המחקרים בהשוואה לתקופה הקודמת. כמו בתקופה השלישית, רובם המכריע של המחקרים נכתבו בידי ישראלים והציגו נרטיב ביקורתי. עם זאת חלו שינויים במאפיינים האחרים של המחקרים. כך למשל גדל במידה רבה היקף הדיון במקרה המבחן במסגרת חלק מהמחקרים, וחלקם אף התבססו על מסמכים ארכיוניים רבים. חשיבותה של תקופה זו טמונה גם בכך שהיא נפתחה בפרסום מחקרו המרכזי של בני מוריס מ-1988 (פריט 46), וכן, כפי שנראה להלן, במהלכה החלו אנשי אקדמיה ישראלים לראשונה לכתוב באופן ניכר בנוגע למקרה המבחן.

נראה, אם כן, כי ראוי לעדכן את אופן התייחסותה של הספרות המחקרית לזיכרון ההיסטורי היהודי כביקורתי בעיקרו רק משלהי שנות השמונים. במחקר זה נמצא כי זיכרון זה החל להיות ביקורתי באופן לא שולי כבר מ-1958, והפך לביקורתי באופן מכריע כבר מ-1977.

ראוי לציין את ההבדל בין חוקרים ישראלים לבין חוקרים חיצוניים. החוקרים הישראלים פרסמו עד 1976 באופן מכריע מחקרים שהציגו את הנרטיב הציוני, אך ב-1977 חל מהפך חד, ומאותה עת שיקפו מחקריהם בעיקר את הנרטיב הביקורתי. לעומתם הציגו החוקרים החיצוניים, שנוכחותם בלטה בעיקר בתקופה השנייה, בתקופה זו בעיקר את הנרטיב הביקורתי; בתקופות הבאות הם הציגו רק נרטיב זה. החוקרים החיצוניים הציגו, אם כן, את הנרטיב הביקורתי כבר ב-1958, כעשרים שנים לפני עמיתיהם הישראלים, אשר החלו להציגו רק ב-1977. ממצא זה מלמד על הצורך להתייחס בספרות למחקרים הנכתבים לא רק בידי חוקרי המדינה הנידונה (כפי שלרוב נעשה), אלא גם למחקרים המבוצעים מחוץ לה.

[19] המקורות שלא היו בעלי חשיבות רבה בעניינו הם: מקורות משניים (כלומר, מחקרים של חוקרים אחרים); מחקר של חוקר ערבי-פלסטיני (בהמשך להנחות המתודולוגיות שהוצגו לעיל, מחקר כזה לא יזכה לאמון רב בישראל); וכתבות עיתונאיות.

במסגרת זו ראוי להדגיש במיוחד את מחקריהם של **בני האומה הנידונה המתגוררים בפזורה**. מחקרים אלה יכולים להיות ביקורתיים יותר מאשר מחקריהם של בני האומה המגוררים במדינת האם. הם גם יהיו בעלי השפעה רבה יותר על מדינת האם בהשוואה למחקרים ביקורתיים של חוקרים חיצוניים שאינם בני האומה.

מסקנה נוספת העולה מן הממצאים היא ההבדל במסגרת חוקרים **ישראלים** בין **חוקרים מהאקדמיה לבין חוקרים לא אקדמאים**. הספרות מתייחסת על פי רוב למחקריהם של אנשי האקדמיה בלבד. ואולם, במהלך המחקר התבררה חשיבותם הרבה של חוקרים לא אקדמאים. ראשית, רובם המכריע של המחקרים שפורסמו בידי חוקרים ישראלים עד ראשית שנות התשעים - בין שהציגו את הנרטיב הציוני ובין שאת הנרטיב הביקורתי - נכתבו בידי חוקרים לא אקדמאים. לשון אחר, חוקרי אקדמיה מישראל נמנעו כמעט לחלוטין מלפרסם מחקרים בנושא הסיבות לעזיבת הפליטים. שנית, עד 1976 פרסמו החוקרים הלא אקדמאים מחקרים ציוניים (למעט מחקר אחד), ומ-1977 הם פרסמו ברובם המכריע מחקרים ביקורתיים. כך הם סייעו לאפשרות של פרסום מחקריו הביקורתיים של בני מוריס, ובהמשך סללו כלל המחקרים הביקורתיים המוקדמים את הדרך למחקרים הביקורתיים הרבים שפרסמו מראשית שנות התשעים חוקרים ישראלים מהאקדמיה (כגון אילן פפה וברוך קימרלינג). ממצאים אלו מלמדים על הצורך להתייחס, בכל הנוגע לעולם המחקר, למושג נרחב יותר מאשר "אקדמיה". המושג המוצע בהקשר זה הוא כאמור "קהילת המחקר" הכוללת חוקרים אקדמאים ולא אקדמאים.

היבט נוסף הראוי לדיון הוא קיומו של "**מחקר פורץ דרך**". מחקר כזה הוא מחקרו מ-1988 של בני מוריס "לידתה של בעיית הפליטים" באנגלית (פריט 46), ובהמשך בעברית (פריט 52). מחקר זה היה חלוצי בעיקר עקב שלושה גורמים מצטברים: בכך שהתמקד לאורך כל הספר במקרה המבחן, בכך שהשתמש במספר רב של מסמכים ארכיוניים ובכך שהציג דיון פרטני ברוב היישובים הרלוונטיים לעזיבת הפלסטינים. פרסום מחקר זה הוא **תוצאה** של תהליכי השינוי שהתרחשו בישראל (למשל, לגבי הסכסוך והחברה הישראלית, ראו להלן). עם זאת, מחקר זה, משפורסם, מהווה בעצמו **גורם** התורם לירידת רמת הטאבו באשר לנרטיב הביקורתי ומעלה את מרכזיות מקרה המבחן בישראל. כך למשל נכתב לגבי מחקר זה: "אין ספק שהספר של בני מוריס הוא פריצת דרך ואיש לא יגזול ממנו את ההישג שאין כדוגמתו" (פרוינדליך, 1989: 135); "יש להדגיש כי עצם פרסומו של ספר זה [המחקר הנידון של מוריס] העלה את המודעות הישראלית לאסונם של ערביי ארץ-ישראל במלחמת תש"ח [...] הוא

יצר בקרב ציבור רחב למדי מודעות לאסון שבא על ערביי ארץ-ישראל בעקבות מלחמת העצמאות" (שפירא, 1997: 24, פריט 66).

מהם הגורמים שהביאו למציאות המוצגת במחקרי זה? מצב זה נבע מהשפעה משולבת של גורמים שונים, הקשורים לסכסוך היהודי-ערבי/פלסטיני ולחברה היהודית בישראל (אוחנה וויסטריך, 1997; זנד, 2004; שפירא, 1997, פריט 66; Bar-On, 2004 Ram, 1998; Nets-Zehngut, in press-b, in press-c). עד שנות השבעים, במהלך שתי התקופות הראשונות של המחקרים, גורמים שונים הביאו לתמיכה בפרסום מחקרים ציוניים ופעלו נגד פרסום מחקרים ביקורתיים. ישראל הייתה מעורבת בסכסוך באופן צבאי ומדיני (עת נושא הפליטים היה חלק מרכזי ממערכה מדינית שננקטה כנגד ישראל). למרות ניצחונותיה של ישראל במלחמות הסכסוך, שרר בה, בעיקר בשני העשורים הראשונים לאחר הקמתה, חשש אמתי לקיומה. מצב זה עורר בחברה היהודית בישראל נטיות לקולקטיביזם, לפטריוטיזם ולקונפורמיזם, וגרם לכך שהוטל טאבו חמור על הנרטיב הביקורתי של מקרה המבחן. התחושה הייתה שאסור להודות בנרטיב הביקורתי פן יפגע הדבר בישראל במסגרת המערכה המדינית שבה הייתה שרויה.

ארבעה מאפיינים נוספים של החברה בישראל פעלו באותו כיוון מונע: (1) החברה אופיינה במידה גבוהה של קולקטיביזם ושל קונפורמיזם עקב הרקע הסוציאליסטי של העילית האשכנזית שבה, עקב איום הסכסוך כאמור לעיל, ועקב הרקע המסורתי של העולים מאסיה ומאפריקה (אייזנשטדט, 1989; ברזילי, 1992; Ram, 1998); (2) התקשורת נשלטה במידה רבה ביותר על ידי מוסדות השלטון או על ידי מפלגות פוליטיות, באופן שמנע חשיפה או הפצה של מידע ושל רעיונות ביקורתיים ככלל ולגבי מקרה המבחן בפרט (טוקטלי, 2000; כספי, 1997); (3) מפלגות השלטון עד שלהי שנות השבעים (**מפא"י** וממשיכת דרכה - **המערך**) נתמכו באופן משמעותי על ידי העילית האינטלקטואלית, לרבות המחקרית, באופן שמנע פעילות ביקורתית של עילית זו נגד הקו הציוני שהובילה המדינה (אוחנה וויסטריך, 1997; שפירא, 1997, פריט 66); (4) בקרב החוקרים בישראל, בעיקר בקרב חוקרי האקדמיה, רווחה גישה שמרנית לגבי חקר ההיסטוריה של ישראל; זאת גם לנוכח העובדה שרוב החוקרים היו בני דור תש"ח (זנד, 2004).

לעומת זאת, במהלך שתי התקופות האחרונות של המחקרים, משלהי שנות השבעים ואילך, חלו שינוים ניכרים בהקשר הנידון בישראל. שינויים אלה הביאו בהדרגה (בהשוואה לשתי התקופות הקודמות) להזנחת המחקרים הציוניים ותמכו בפרסום מחקרים ביקורתיים. כך למשל במסגרת הסכסוך, ככל שחלף

הזמן החלה ישראל לרכוש יותר ביטחון בעוצמתה ובקיומה. הדבר נבע מהתעצמותה הצבאית והכלכלית, מחתימת הסכם השלום עם מצרים ב-1979 ומקיום תהליך השלום בשנות התשעים, לרבות חתימת הסכם השלום עם ירדן ב-1994 (בר-טל, 2007). נוסף על כך עוררו מחדל מלחמת יום כיפור ומלחמת לבנון הראשונה ביקורת קשה (גם אם שונה באופייה) בקרב הציבור היהודי בישראל כלפי ההנהגה הפוליטית והצבאית (ברזילי, 1992; 2003; צוקרמן, 2001).

בד בבד עברה החברה היהודית בישראל טרנספורמציה ניכרת: (1) היא הפכה קולקטיביסטית וקונפורמיסטית פחות ואינדיווידואלית וביקורתית יותר. שינוי זה נבע מ"חילופי הדורות", עת בני דור תש"ח פינו בהדרגה מקום במוסדות החברה לבני דור המדינה, הביקורתיים יותר; מן הירידה, כאמור, בעוצמת איום הסכסוך; מן המאפיינים המסורתיים פחות של בני הדור השני מבין עולי אסיה ואפריקה; מתהליך האמריקניזציה שהביא לאימוץ ערכים של פלורליזם, ביקורתיות, אינדיווידואליזם, קפיטליזם וזכויות אזרח; מהופעתם או מהתחזקותם של שסעים חברתיים על רקע דת, פוליטיקה או מוצא; ומשנות התשעים ־ מן העלייה הגדולה של יהודי ברית המועצות לשעבר (אוחנה וויסטריך, 1997; אלמוג, 1999; Bar-On, 2004); (2) ממחצית שנות השבעים החלה התקשורת בהדרגה לעבור לבעלות פרטית, לגלות נטייה מסחרית יותר, ובשנות התשעים כמעט שהושלם תהליך זה. נוסף על כך, בשנות התשעים התרחש תהליך משמעותי של ויסות מחדש של ערוצי התקשורת האלקטרונית שהביא לפתיחת עשרות ערוצי רדיו וטלוויזיה חדשים. תהליכים אלו הביאו ליתר הפצה בישראל של מידע ורעיונות ביקורתיים (טוקטלי, 2000; כספי, 1997); (3) המהפך השלטוני ב-1977, עת מפלגת **המערך** הוחלפה במפלגת **הליכוד**, גרם לשבר ביחסי מפלגת השלטון החדשה לבין העילית האינטלקטואלית. במצב החדש ראתה את ע צמה עילית זו חופשייה לבקר את פעולות המדינה (ברזילי, 1998); (4) בהקשר של קהילת המחקר התרחשו כמה תהליכים רלוונטיים (נווה ויוגב, 2002; Bar-On, 2004). ראשית, בני דור המדינה הצטרפו לחוקרים בני דור תש"ח, ובהמשך החליפו אותם; שנית, גישות מחקר ביקורתיות יותר (כגון רלטיביזם, רב-תרבותיות או פוסט-מודרניזם) פותחו במערב והשפיעו על החוקרים בישראל; שלישית, החל בראשית שנות השמונים הוסר החיסיון מעל חלק ניכר מהמסמכים בארכיוני מדינת ישראל לגבי מלחמת העצמאות, באופן שאִפשר לראשונה עריכת מחקר בנושא מלחמה זו בהתבסס על המסמכים הללו; ורביעית, בשלהי שנות השמונים פורסם מחקרו פורץ הדרך של בני מוריס. כל התהליכים הללו הביאו אפוא לירידה ניכרת במידת הטאבו שהוטלה על הנרטיב הביקורתי בנושא הסיבות לעזיבת הפליטים (Nets-Zehngut, in press-d).

ההבדלים במאפייני שתי התקופות הראשונות לבין שתי התקופות האחרונות השפיעו בעיקר על חוקרים **ישראלים**, עקב הפעולה המתווכת של שני מנגנונים שאובחנו במחקר: (1) צנזורה עצמית - בקרב החוקרים נוצר מנגנון של צנזורה עצמית נגד פרסום מחקרים ביקורתיים. מנגנון זה נבע בעיקר מהחשש מפגיעה במצבה של ישראל במסגרת המערכה המדינית כנגד הערבים והפלסטינים, או עקב החשש מסנקציות של הפעולה המערכתית נגד פרסום מחקרים ביקורתיים (להלן "פעולה מערכתית"); (2) פעולה מערכתית - פעולה זו שולבה מרְכיבים שונים, כגון: מדיניות שמרנית ומוכוונת ציונות של האקדמיה בישראל שמנעה אישור, ביצוע או מימון מחקרים ביקורתיים והעסקת חוקרים ביקורתיים (זנד, 2004; קימרלינג, 1994); נטייה לצנזורה עצמית בקרב ותיקי קרבות מלחמת העצמאות שמנעה מהם מתן עדויות ביקורתיות לחוקרים שראיינו אותם; חיסיון מסמכים ארכיוניים; הליכי צנזורה רשמית ולא רשמית ונטיית הוצאות לאור בישראל שלא לפרסם ספרים ביקורתיים.

השפעת שני מנגנונים אלה על חוקרים **ישראלים** הייתה רבה ביותר, בעיקר בקרב אנשי האקדמיה שבהם, וזאת עקב השפעתה השמרנית של האקדמיה. לפיכך, כאמור, אנשי האקדמיה ככלל לא דנו במקרה המבחן עד שנות התשעים. לעומת זאת חוקרים לא אקדמאים, שלא היו חשופים להשפעה מרסנת זו של האקדמיה אכן עסקו במקרה המבחן. עקב השפעת שני המנגנונים הללו, עד 1976 מחקרים לא אקדמאיים אלה כללו ברובם המכריע את הנרטיב הציוני.[20] משנחלשה השפעתם, מאז שנות השבעים ואילך, הרשו לעצמם החוקרים הלא אקדמאים (ובכללם בני מוריס) לפרסם כמעט אך ורק מחקרים ביקורתיים. עקב השפעה דומה של מחקרים ביקורתיים **חיצוניים**, והמשך היחלשות ההתנגדות בישראל למחקרים ביקורתיים מראשית שנות התשעים החלו גם חוקרים ישראלים אקדמאים לפרסם מחקרים בנוגע למקרה המבחן, וברובם המכריע ביקורתיים. תיאור זה מדגים את האופן האינסטרומנטלי שבו קהילת המחקר (בעיקר בישראל אך גם מחוץ לה) השתמשה עד 1976 באירועי העבר לצורכי ההווה (מניעת פגיעה במעמדה של ישראל במאבקה המדיני). לעומת החוקרים הישראלים שנידונו עד כה, בקרב החוקרים ה**חיצוניים** הייתה השפעת שני המנגנונים קטנה בהרבה. לפיכך, כבר במהלך תקופה התקופה השנייה פרסמו לרוב מחקרים ביקורתיים, אשר לא מעטים מהם נכתבו בידי חוקרי אקדמיה.

סביר להניח כי לממצאים הללו לגבי המחקר הביקורתי במקרה המבחן - שמילא מקום חלקי מ-1958 וכמעט מוחלט מ-1977 - הייתה השפעה לכיוון הביקורתי

[20] בתקופה השנייה רק חוקרים לא אקדמאים "קיצוניים" מן הבחינה הפוליטית, כעקיבא אור ומשה מחובר, חברי "מק"י" ובהמשך ארגון "מצפן", הרשו לעצמם לפרסם מחקר ביקורתי.

על הזיכרון **הפופולרי** של היהודים בישראל לגבי מקרה המבחן. ואכן, מחקר שנערך בקיץ 2008 מ צא כי 40.8% מציבור זה מחזיקים לגבי מקרה המבחן בנרטיב הציוני, 39.2% בזה הביקורתי, 8% בנרטיב הערבי-פלסטיני (של גירוש כל הפלסטינים) ו-12% לא ידעו. הנרטיב הציוני נמצא אפוא ב-2008 בעמדת מיעוט בקרב הציבור הנידון. אוחזי הנרטיבים הביקורתי והערבי-פלסטיני הם 47.2% מהציבור הנידון מתוך אמונה כי הפליטים גורשו בחלקם או כולם (נץ-צנגוט ובר-טל, בדפוס).[21]

[21] מחקר זה חשף בין השאר את הזיכרון הפופולרי הישראלי-יהודי של הסכסוך הישראלי-ערבי/פלסטיני, וזאת באמצעות סקר דעת קהל שנערך בקרב מדגם מייצג של האוכלוסייה היהודית בישראל. המחקר נערך במסגרת מלגה שהעניקה קרן IPRA International Peace Research Association –. המחקר מיפה את הזיכרון של 24 אירועים מרכזיים במהלך הסכסוך ואת היחס בין הזיכרון למגוון רב של גורמים, כגון: משתנים סוציו-דמוגרפיים, ערכים, עמדות פוליטיות, רגשות כלפי ערבים/פלסטינים ונכונות לחתימת הסכמי שלום. הממצאים לגבי זיכרון 24 האירועים (לגבי תקופת החלוצים הציונים, מלחמות שונות, משאים ומתנים לשלום, טוהר הנשק, אחריות לסכסוך וכדומה) ניתנים לצפייה בכתובת האינטרנט http://www.collective-memory.info/publications.

ביבליוגרפיה

אוחנה, דוד, ורוברט ויסטריך, 1997. **מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית**, תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.

אייזנשטדט, שמואל נח, 1989. **החברה הישראלית בתמורותיה**, ירושלים: מאגנס.

אלמוג, עוז, 1999. "מ'זכותנו על ארץ ישראל' ל'זכויות האזרח' ומ'מדינה יהודית' ל'מדינת חוק': מהפכת המשפט בישראל ומשמעויותיה התרבותיות", **אלפיים** 18: 77־132.

ברזילי, גד, 1992. **דמוקרטיה במלחמה: מחלוקת וקונצנזוס בישראל**, תל אביב: ספרית הפועלים.

---, 1998. "מדינה, חברה ובטחון לאומי: תקשורת המונים ומלחמה", בתוך: דן כספי ויחיאל לימור (עורכים), **אמצעי תקשורת המונים בישראל**, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 645־662.

---, 2003. "התרבות הפוליטית והמשפטית בישראל", בתוך: אפרים יער וזאב שביט (עורכים), **מגמות בחברה הישראלית**, כרך ב, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 707־822.

בר-טל, דניאל, 2007. **לחיות בסכסוך: ניתוח פסיכולוגי-חברתי של החברה היהודית בישראל**, תל אביב: כרמל.

זנד, שלמה, 2004. **ההיסטוריון, הזמן והדמיון - מאסכולת ה"אנאל" ועד לרוצח הפוסט-ציוני**, תל אביב: עם עובד.

ז"ק, משה, 1991. "מסמך זה לא הכל", **מעריב**, 19.4.91.

טוקטלי, אורן, 2000. **מדיניות תקשורת בישראל**, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

כספי, דן, 1997. **תקשורת ודמוקרטיה בישראל**, תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.

מגד, אהרון, 1994. "ההיסטוריונים החדשים", **הארץ**, 10.6.94.

נווה, אייל, ואסתר יוגב, 2002. **היסטוריות: לקראת דיאלוג עם האתמול**, תל אביב: בבל.

נץ-צנגוט, רפי, ודניאל בר-טל (בדפוס). "הזיכרון הפופולרי הישראלי-יהודי של הסכסוך הישראלי ערבי/פלסטיני", בתוך: נורית גרץ (עורכת), **זהויות בהתהוות בתרבות הישראלית**, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.

פרוינדליך, יהושע, 1989. "דברי תגובה במהלך יום עיון", בתוך: **כיצד הסתיימה מלחמת העצמאות?** תמליל יום עיון במרכז דיין, 10־11 באפריל 1989, יום ב, תל אביב: המכון לחקר הציונות, מרכז דיין, עמ' 133־145.

צוקרמן, משה, 2001. **חרושת הישראליות: מיתוסים ואידיאולוגיה בחברה מסוכסכת**, תל אביב: רסלינג.

קימרלינג, ברוך, 1994. "האם להיות חלק מהאומה הוא תנאי לעיוות ההיסטוריה", **הארץ**, 23.12.94.

רובינשטיין, אמנון, 1997. "המהפכה נכשלה, הציונות הצליחה", **הארץ**, 10.6.97.

Appleby, Joyce, Lynn Hunt, and Margaret Jacob, 1994. *Telling the Truth about History*, New York: Norton.

Bar-On, Mordechai, 2004. "New Historiography and National Identity: Reflections on Changes in the Self Perception of Israelis and Recent Israeli Revisionist Historiography", in: Anita Shapira (ed.), *Israeli Identity in Transition*, Westport, CT and London: Praeger, pp. 1–29.

Ben-Josef Hirsch, Michal, 2007. "From Taboo to the Negotiable: The Israeli New Historians and the Changing Representation of the Palestinian Refugee Problem", *Perspectives on Politics* 5: 241–258.

Caplan, Neil, 2010. *The Israel-Palestine Conflict: Contested Histories*, Oxford: Wiley-Blackwell.

Devine-Wright, Patrick, 2003. "A Theoretical Overview of Memory and Conflict", in: Ed Cairns and Michael Roe (eds.), *The Role of Memory in Ethnic Conflict*, New York: Palgrave, MacMillan, pp. 9–33.

Glacner, Barry, and Jonathan Morena, 1989. *The Qualitative-Quantitative Distinction in the Social Sciences*, Boston: Klumer Academic Publishers.

Kansteiner, Wolf, 2002. "Finding Meaning in Memory: Methodological Critique of Collective Memory Studies", *History and Theory* 41: 179–197.

Morris, Benny, 1988. "The New Historiography: Israel Confronts its Past", *Tikkun* 3 (6): 19-23, 99-102.

—, 1994. *1948 and After: Israel and the Palestinians*, Oxford, England: Clarendon Press.

Nets-Zehngut, Rafi, 2008. "Israeli National Information Center and Collective Memory of the Israeli-Arab Conflict", *The Middle East Journal* 62: 653–670.

—, 2011. "Palestinian Autobiographical Memory regarding the 1948 Palestinian Exodus", *Political Psychology* 37: 271–296.

—, in press-a. "The Passing of Time and Collective Memory of Conflicts: Israel and the 1948 Palestinian Exodus", *Peace and Change* 37 (2), 253-285.

—, in press-b. "The Israeli Memory of the Palestinian Refugee Problem", *Peace Review*, 24 (2), 1-8.

—,in press-c. "Internal and External Collective Memories – Israel and the 1948 Palestinian Exodus. *International Journal of Conflict and Violence*, 6 (1).

—,in press-d. "Palestinians and Israelis Negotiate the Historical Narratives of their Conflict. *Quest: Issues in Contemporary Issues*, 5.

Olick, Jeffrey and Robbins, Joyce, 1998. "Social Memory Studies: From 'Collective Memory' to the Historical Sociology of Mnemonic Practices", *Annual Review of Sociology* 24: 105–140.

Podeh, Eli, 2002. *The Arab-Israeli Conflict in Israeli History Textbooks, 1948–2000*, Westport, CT: Bergin and Garvey.

Ram, Uri, 1998. "Postnationalist Pasts: The Case of Israel", *Social Science History* 22: 513–545.

Shlaim, Avi, 1999. "The Debate about 1948", in Ilan Pappe (ed.), *The Israel/Palestine Question*, London and New York: Routledge, pp. 171–192.

Wertsch, James, 2002. *Voices of Collective Remembering*, Cambridge: Cambridge University Press.

Winter, Jay, 2010. “Thinking about silence”, in Efrat Ben-Ze’ev, Ruth Ginio and Jay Winter (eds.), *Shadows of War – A Social History of Silence in the Twentieth Century*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 3–31.

Winter, Jay, and Emanuel Sivan (eds.), 1999. “Setting the framework”, *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 6–39.

ראיונות

אור עקיבא ־ 6.7.2006

גבאי רוני ־ 30.7.2007

מוריס בני ־ 19.6.2006

מלמן יוסי ־ 7.9.2007

קיימן צ’רלס ־ 11.8.2006

שגב תום ־ 3.11.2007

נספח א (לפי סדר כרונולוגי)

תקופה ראשונה: 1949־1957 ־ מחקרים ישראליים ציוניים

וילנאי, זאב, 1949. **המערכה לשחרור ישראל**, ירושלים: קרן קימת לישראל.

ללא מחבר, 1949. **שנה א’ למדינת ישראל**, תל אביב: ימי זיכרון.

שוואַרץ, יהודה, 1950. **מלחמת השחרור של עם ישראל**, ירושלים: ראובן מס.

Hurewitz, Joseph, 1950. *The Struggle for Palestine*, New York: Schocken Books

תלמי, מנחם, 1953. **כך לחם ישראל**, תל אביב: יזרעאל.

תקופה שנייה: 1958־1976 ־ מחקרים ישראליים-ציוניים וחיצוניים ביקורתיים

איתן, ולטר, 1958. **בין ישראל לעמים**, תל אביב: מסדה.

לורך, נתנאל, 1958. **קורות מלחמת העצמאות**, תל אביב: מסדה.

Eytan, Walter, 1958. *The First Ten Years: Diplomatic History of Israel*, New York: Simon and Schuster

Peretz, Don, 1958. *Israel and the Palestine Arabs*, Washington: The Middle East Institute

Sachar, Howard, 1958. *The Course of Modern Jewish History*, Cleveland: World Publishing Co.

Gabbay, Rony, 1959. *A Political Study of the Arab-Jewish Conflict: The Arab Refugee Problem* (A Case Study), Geneve: Librarie Droz and Paris – Librarie Minard

Kimche David, and Kimche, John, 1960. *Both Sides of the Hill: Britain and the Palestine War*, London: Secker and Warburg

ישראלי, א', 1961. שלום שלום ואין שלום: ישראל ערב, 1948־1961 [חמ"ד].

קמחי, דוד, וג'ון קמחי, 1961. **משני עברי הגבעה: בריטניה ומלחמת הערבים בישראל**, תל אביב: דבר.

Parzen, Herbert, 1962. *A short history of Zionism*, New York: Herzel

תלמי, אפרים, 1965. **מי ומי: לקסיקון מלחמת העצמאות**, תל אביב: דבר.

זאב, אהרון, 1966. **כך קמה מדינת ישראל**, תל אביב: א' לוין-אפשטיין.

Syrkin, Marie, 1966. "The Arab Refugees: A Zionist View", *Commentary* 40 (1), 23–30

אסף, מיכאל, 1967. **תולדות התעוררות הערבים בארץ-ישראל ובריחתם**, תל אביב: תרבות וחינוך, דבר.

מי, אפרים, 1968. מגן ושלח: מ"השומר" עד מלחמת ששת הימים, תל אביב: אורפז.

ספרן, נדב, 1969. **העימות הערבי-ישראלי 1948־1967**, ירושלים: כתר.

Laqueur, Walter, 1969. *The Israel-Arab Reader*, New York: Citadel Press

Safran, Nadav, 1969. To War: The Arab-Israeli Confrontation, 1948–1967, New York: Pegasus

Kurzman, Dan, 1970. *Genesis 1948: The First Arab-Israeli War*, New York: New American Library

בן-משה, אליעזר, 1971. "בעיית הפליטים: בראי המציאות החדשה", **קטיף** ח: 260־266.

כץ, שמואל, 1972. אדמת מריבה: מציאות ודמיון בארץ ישראל, תל אביב: קרני.

Sachar, Howard, 1972. *Europe Leaves the Middle East, 1936–1954*, New York: Alfred A. Knopf

אורן, אלחנן, 1976. **בדרך אל העיר: מבצע "דני"**, יולי 1948, צה"ל: מערכות.

שיף, זאב, ואיתן הבר, 1976. **לקסיקון לביטחון ישראל**, תל אביב: זמורה, ביתן, מודן.

Sachar, Howard, 1976. A History of Israel – From the Rise of Zionism to our Times, New York: Alfred A. Knopf

תקופה שלישית: 1977־1987 - ניצני מחקרים ישראליים ביקורתיים

בר-זוהר, מיכאל, 1977. **בן-גוריון**, כרך ב, תל אביב: עם עובד.

Bar-Zohar, Michael, 1978. *Ben-Gurion*, London: Weidenfeld and Nicolson

Safran Nadav, 1978. *Israel: The Embattled Ally*, Cambridge: Belknap Press

ספרן, נדב, 1979. **מדינת ישראל ויחסיה עם ארצות הברית**, תל אביב: שוקן.

פעיל, מאיר, 1979. **מן ה"הגנה" לצבא ההגנה**, תל אביב: זמורה, ביתן, מודן.

אבנרי, אריה, 1980. **ההתיישבות היהודית וטענת הנישול (1878־1948)**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

יצחקי, אריה, 1982. **לטרון: המערכה על הדרך לירושלים**, ירושלים: כנה.

Cohen, Michael, 1982. *Palestine and the Great Powers, 1945–1948*, Princeton: Princeton University Press

בן-אריה, יהושע, 1983. **ההיסטוריה של ארץ-ישראל: מלחמת העצמאות (1947־1949)**, ירושלים: כתר, יד יצחק בן-צבי.

קיימן, צ'רלס, 1984. "אחרי האסון: הערבים במדינת ישראל, 1948־1950", **מחברות למחקר וביקורת** 10: 3־100.

שגב, תום, 1984. **1949: הישראלים הראשונים**, ירושלים: דומינו.

פעיל, מאיר, ואברהם זהר, 1985. **מלחמות ישראל במאה ה-20: מלחמת העצמאות**, תל אביב: רמות.

Segev, Tom, 1986. *1949: The First Israelis*, New York: Free Press

לברכט, הנס, 1987. **הפלסטינים: עבר והווה**, מפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור.

Flapan, Simcha, 1987. *The Birth of Israel – Myths and Realities*, New York: Pantheon Books[22]

תקופה רביעית: 1988־2004 התבססות המחקרים הישראליים הביקורתיים

Morris, Benny, 1987. *The Birth of the Palestinian Refugee Problem 1947–1949*, Cambridge: Cambridge University Press

קורן, דוד, 1988. **הגליל המערבי במלחמת העצמאות**, תל אביב: משרד הביטחון, ההוצאה לאור.

עילם, יגאל, 1990. **ממלאי הפקודות**, ירושלים: כתר.

פלפן, שמחה, 1990. **לידת ישראל: מיתוס ומציאות**, (לא מצוין מוציא לאור).

Morris, Benny, 1990. *1948 and After: Israel and the Palestinians*, Oxford: Clarendon Press

Teveth, Shabtai, 1990. "The Palestine Arab Refugee Problem and its Origin", *Middle Eastern Studies* 26: 214–249

מוריס, בני, 1991. לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947־1949, תל אביב: עם עובד.

מילשטיין, אורי, 1991. **תולדות מלחמת העצמאות**, תל אביב: זמורה ביתן.

Pappe, Ilan, 1992. *The Making of the Arab-Israeli Conflict: 1947–1951*, London and New York: I. B. Tauris

מלמן, יוסי, 1993. **הישראלים החדשים: מבט אישי על חברה בשינוי**, ירושלים ותל אביב: שוקן.

[22] ראו לעיל הערה 8 לגבי העובדה שהספר פורסם הלכה למעשה ב-1988.

Kimmerling, Baruch, and Joel Migdal, 1993. *Palestinians: The Making of a People*, New York: Free Press

Morris, Benny, 1993. Israel's Border Wars, 1949–1956: Arab Infiltration, Israeli Retaliation and the Countdown to the Suez War, Oxford: Clarendon Press

אוסטפלד, זהבה, 1994. צבא נולד ־ שלבים עיקריים בבניית הצבא בהנהגתו של דוד בן-גוריון, תל אביב: משרד הביטחון, ההוצאה לאור.

בן-אליעזר, אורי, 1995. דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי: 1936־1956, תל אביב: דביר.

Finkelstein, Norman, 1995. *Image and Reality of the Israel-Palestine Conflict*, London and New York: Verso

גורן, תמיר, 1996. "מדוע עזבו התושבים הערביים את חיפה? עיון בסוגיה חצויה", **קתדרה** 80: 175־208.

כבהא, מוסטפא, ורונית ברזילי, 1996. **פליטים בארצם: פליטים פנימיים במדינת ישראל, 1948־1996**, גבעת חביבה: המכון לחקר השלום.

מוריס, בני, 1996. **מלחמות הגבול של ישראל 1949־1956**, תל אביב: עם עובד.

הרסגור, מיכאל, ומוריס סטרון, 1997. **ישראל/פלסטין: המציאות שמעבר למיתוסים**, גבעת חביבה: המרכז היהודי-ערבי לשלום.

טל, דוד, 1997. "תוכנית ד': תוכנית אב או צורך השעה", **זמנים** 61: 52־62.

שפירא, אניטה, 1997. **יהודים חדשים יהודים ישנים**, תל אביב: עם עובד.

Karsh, Ephraim, 1997. Fabricating Israeli History: The "New Historians", London: Frank Cass

זיו, חני, ויואב גלבר, 1998. **בני קשת: מאה שנות מאבק, חמישים שנות צה"ל**, תל אביב: משרד הביטחון, ההוצאה לאור.

מוריס, בני, 1999. תיקון טעות: יהודים וערבים בארץ-ישראל, 1936־1956, תל אביב: עם עובד.

קארש, אפרים, 1999. פיברוק ההיסטוריה הישראלית: "ההיסטוריונים החדשים", תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

קימרלינג, ברוך, ויואל מגדל, 1999. **פלסטינים: עם בהיווצרותו**, ירושלים: כתר.

Morris, Benny, 1999. Righteous Victims: A History of the Israeli-Arab Conflict 1881–2001, New York: Alfred A. Knopf

גולן, שמעון, 2000. גבול חם, מלחמה קרה: התגבשות מדינית הבטחון של ישראל, 1949־1953, תל אביב: משרד הביטחון, ההוצאה לאור.

ואלך, יהודה, ופרחיה כהן, 2000. **...לא על מגש של כסף: תולדות מדינת ישראל מראשית ההתיישבות עד עידן השלום**, ירושלים: כרטא, תל אביב: משרד הביטחון, ההוצאה לאור.

להב, מרדכי, 2000. חמישים שנות הפליטים הפלסטינים: 1948־1998, חיפה: מרדכי להב.

נמרוד, יורם, 2000. ברירת השלום ודרך המלחמה: התהוות דפוסים של יחסי ישראל-ערב ־ 1947־1950, גבעת חביבה: המכון לחקר השלום.

קדיש, אלון, אברהם סלע, וארנון גולן, 2000. **כיבוש לוד: יולי 1948**, תל אביב: הארכיון לתולדות ההגנה, משרד הביטחון, ההוצאה לאור.

Benvenisti, Meron, 2000. *Sacred Landscape: The Buried History of the Holy Land since 1948*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press

Segev, Tom, 2000. One Palestine Complete: Jews and Arabs under the British Mandate, New York: Metropolitan

בר-און, מרדכי, 2001. **זיכרון בספר: ראשיתה של ההיסטוריוגרפיה הישראלית של מלחמת העצמאות, 1948־1958**, רמת אפעל: העמותה לחקר כוח המגן על שם ישראל גלילי, תל אביב: משרד הביטחון, ההוצאה לאור.

Gelber, Yoav, 2001. Palestine 1948: War, Escape, and the Emergence of the Palestinian Refugee Problem, Brighton, Portland: Sussex Academic Press

גולני, מוטי, 2002. מלחמות לא קורות מעצמן: על זיכרון, כוח ובחירה, בן שמן: מודן.

יהב, דן, 2002. טוהר הנשק: אתוס מיתוס ומציאות, 1936־1956, תל אביב: תמוז.

כרמי, שולמית, והנרי רוזנפלד, 2002. "הזמן שבו הרוב ב'קבינט' הישראלי החליט 'לא לחסום את אפשרות השיבה של הפליטים הערבים', וכיצד ומדוע הובסה מדיניות זו", **מדינה וחברה** 2: 371־399.

מוריס, בני, 2003. קורבנות: תולדות הסכסוך הציוני-הערבי 1881־2001, תל אביב: עם עובד.

אפשטיין, אלק, ומיכאל אוריצקי, 2004. "מה שהיה ומה שלא היה: היישוב היהודי, סיום המנדט והיווצרות בעיית הפליטים הפלשתינים", **גשר** 149: 57־77.

גלבר, יואב, 2004. קוממיות ונכבה: ישראל, הפלסטינים ומדינות ערב, 1948, אור יהודה: דביר.

הדרי, דני, 2004. "מלחמת העצמאות בצפון", בתוך: אלון קדיש (עורך), **מלחמת העצמאות תש"ח־תש"ט: דיון מחדש**, תל אביב: משרד הביטחון, ההוצאה לאור, עמ' 119־170.

יהב, דן, 2004. מקורות לסכסוך הציוני-פלסטיני: הסיפר שלא נלמד, לא סופר ואינו מוכר, תל אביב: עיתון 77.

שפירא, אניטה, 2004. **יגאל אלון: אביב חלדו**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

Morris, Benny, 2004. *The Birth of the Palestinian Refugee Problem Revisited*, Cambridge: Cambridge University Press

Pappe, Ilan, 2004. *A History of Modern Palestine*, Cambridge: Cambridge University Press